

LES DONES ESPANYOLES A LA FI DEL SEGLE XIX I PRINCIPIS DEL XX: ISABEL ALFONSO CANDELA. UNA CREVILLENTINA AVANÇADA AL SEU TEMPS.

Vicent IBIZA OSCA
Llicenciat en Geografia i Història,
en Història de l'Art i Doctor en Filosofia
ibizaoscavicent@gmail.com

Resum: A la fi del segle XIX, a Espanya s'inicia la modernització d'una societat molt tradicional. En aquest context apareixen dos corrents que al primer terç del segle XX produiran canvis importants: els moviments obrer i feminista. Per una part la classe treballadora lluitarà per millorar les males condicions de vida (aparèixen els sindicats i els partits obrers), i per altra, van apareguent veus femenines que denuncien la marginació de les dones i exigeixen els seus drets (dret del vot inclòs). Crevillent va participar d'aquests moviments, a les seues fàbriques es formen sindicats i partits obrers; i un grup de dones intel·lectuals Belén Sárraga, Elisa Díaz, Eugenia Hernández, Isabel Candela o la nostra protagonista **Isabel Alfonso Candela** van participar en la reivindicacions i exigències d'igualtat de les dones. El present article té com objectiu reivindicar el paper de les dones en la modernització de la societat espanyola contemporània i també traure a la llum la vida i obra d'Isabel Alfonso Candela, oradora, escriptora i intel·lectual il·lustrada compromesa amb la seua gent. Isabel va nàixer a Crevillent l'any 1876, ciutat on va morir el 26 de maig de 1901.

Paraules Claus: Isabel Alfonso Candela, moviment obrer, moviment feminista, dret de vot femení, igualtat de les dones, Crevillent.

1.- CREVILLENT A L'ESpanyA DE FINALS DEL XIX I PRINCIPIS DEL XX

El període de temps en què va viure la nostra autora, va estar emmarcat en la Espanya de la Restauració durant el regnat d'Alfons

XII, acabada la I República. Políticament es tractava d'un sistema corrupte on el frau electoral era la norma, és l'anomenat bipartidisme amb l'alternança en el poder dels dos grans partits, el sistema del torn pacífic va poder mantenir-se durant més de vint anys gràcies a la corrupció electoral i al caciquisme.

1.2. El Moviment Obrer a Crevillent

La població espanyola al 1900 era de 16.800.000, que vivien principalment en zones rurals, però hi ha un augment considerable de població a nuclis urbans, que a més són centres del poder polític i econòmic, Crevillent compta en esta data amb 10.100 habitants, essent un nucli industrial que va acollir els nous idearis proletaris, organitzant sindicats i reivindicant drets... així trobem notícies a la documentació de l'època que *l'1 de Maig* de 1890, les manifestacions que es donaren a Crevillent feren que 600 treballadors del tèxtil es declararen en vaga després d'una multitudinària reunió a les afores del poble. Dues eren les principals organitzacions obreres en esta època: la UGT (*Unió General de Treballadors*) fundada pel socialista Pablo Iglesias en 1888 i la *Confederació Nacional del Treball* (CNT) de caràcter anarquista fundada en 1879. En 1900, els obrers de la fàbrica de Manuel Mas Candela protagonitzaren una vaga en demanda d'augment salarial relacionada amb la fundació de l'ofici de filadors, que reprén la seua activitat reivindicativa en 1902. També trobem notícies de dirigents obrers crevillentins, com es el cas de José Lledó Coves, nascut a Crevillent cap al 1887, espardenyer socialista, fundador de la Societat de Filadors de Crevillent, en 1906, participa com a delegat al X Congrés de la UGT en 1911 i abandona la localitat per pressions de la patronal trasllandant-se a Sueca on va seguir amb les seues activitats obreres fins la Guerra Civil. Este ambient reivindicatiu es el que es troba Isabel Alfonso a la seua infantesa, al si d'una família republicana vinculada a moviments intel·lectuals de caràcter progressista.

2. LA DONA ESPANYOLA AL SEGLE XIX

A les darreres dècades, la història de les dones ha plantejat de forma més sistemàtica una reconceptualització del treball de les dones, els treballs de Louis Tilly i Joan Scott¹ han qüestionat la interpretació de la industrialització com un moment de trencament pel que respecta l'experiència laboral femenina i han subratllat els factors de continuïtat en aquesta experiència al món industrial que deriven de la pràctica laboral habitual de les dones en les societats preindustrials. El desenvolupament industrial, al representar el trasllat de la producció de la casa a la fàbrica i el consegüent desplaçament de la llar com a unitat econòmica de producció va tenir un significat específic per a les dones, ja que va dificultar la compaginació del seu treball remunerat amb el del treball domèstic.

¹ TILLY, Louise i SCOTT, Joan, W., "El trabajo de la mujer y la familia en Europa durante el siglo XIX", en Mary Nash (Ed.), *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*: Barcelona, Serbal, 1984.

Segons Gloria Niefia² al llarg del segle XIX i a les primeres dècades del XX, la major part de la població espanyola seguí dedicant-se bàsicament a l'agricultura, combinada en molts casos amb la cria d'animals. L'avanç de la revolució burgesa es manifestarà al camp espanyol en la conversió dels antics senyorius nobiliaris en propietat privada particular i en un procés desamortitzador que no va afavorir l'accés a la propietat de la terra per part del camperolat: en conseqüència, moltes famílies camperoles es veieren empentades cap a la proletarització. Una de les fonts d'ingressos que podien complementar l'economia familiar camperola era la indústria domèstica. Als anys huitanta hi havien unes 6000 randeres a Almagro i els seus voltants, a part de filadores, calceteres, brodadores, modistes, sastresses, guarnidores, esparteres etc.³ Quan a les teixidores, Madoz dona compte de l'existència de telers dispersos en més de tres mil localitats espanyoles a la meitat del segle XIX, dispersió que s'accentua a mesura que avança el segle a Galícia, País Valencià i Catalunya.

A Catalunya, la indústria domèstica dispersa coexisteix amb l'avanç dels centres fabrils, en uns casos com subsidiària d'ells, altres vegades destinada a cobrir la demanda local. El pas de la manufactura a la indústria pròpiament dita es produeix al sector cotoner català; al 1832 s'instal·la a Barcelona la primera fàbrica dotada de màquines de filar, mogudes a vapor. A les dècades següents s'observa una disminució en les xifres totals dels treballadors adults, intensificant-se el treball infantil. A l'augmentar la mecanització, que exigia més habilitat que força física, hi ha una substitució de ma d'obra per altra més barata: barons per dones, i ambdós, per xiquets i xiquetes.

Fig. 1.- Treballadores de la Fàbrica de Tabacs d'Alacant (segle XIX)

Altre sector, molt distint, que ocupava a moltes dones durant el segle XIX, era l'elaboració del tabac. El seu desenvolupament no és fruit del procés industrialitzador, sinó herència de les manufactures del segle

² NIELFA CRISTÒBAL, Glòria, "Historia de las mujeres en España" en *Historia de las mujeres: una Historia propia*, Ed. Crítica, Barcelona, 1992.

³ ARACIL, R. i GARCÍA BONAFÉ, M., "Industria domèstica e industrialización en Espanya", *Hacienda Pública Española*, nº 55, 1978, pp. 113-129.

anterior en règim de monopoli estatal. Al mateix temps, les fàbriques de tabacs representen la major concentració obrera en un mateix centre de treball en l'època (de 2000 a 5000 persones en cada fàbrica; d'elles més del 90% dones). Destaquem la fàbrica d'Alacant (ciutat d'uns 25.000 habitants en aquesta època), on hi havien 5.500 treballadors, la majoria n'eren dones que treballaven a tasca i devien comprar els seus propis estris (**Fig. 1**)⁴ de treball i pagar la neteja dels tallers⁵.

Al món urbà, el sector de la confecció es nodreix bàsicament del treball femení a domicili, que al 1900 emprà a quasi 100.000 dones i és el que registra salaris més baixos. Una activitat predominant als nuclis urbans, però alimentada fonamentalment per l'èxode rural, és el servei domèstic, que contribueix a completar els escassos ingressos de la família camperola. En 1860 hi han a Espanya més de 400.000 criades; el seu treball cobreix un sèrie de necessitats materials de la família, a més d'una funció d'ostentació social. Serà a la segona i tercera dècada quan minven clarament les seues xifres, en relació amb noves possibilitats d'educació i de treball que s'obren per a les dones. Són anys d'importants transformacions en el comerç, apareixen alguns grans magatzems i augmenten els establiments que utilitzen nombrosa mà d'obra; això va unit a una feminització de la mà d'obra, amb la consegüent rebaixa de salaris.⁶ També augmenten les possibilitats de treball a l'Administració, en l'escala auxiliar, a partir de l'Estatut de Funcionaris de 1918, o els treballs d'oficina a empreses privades, en relació amb la modernització del sector terciari als anys vint, sector en el qual les mestres venien tenint una presència important al ser durant molt temps la única carrera oberta a les dones. La discriminació salarial que tantes vegades es va tractar de justificar en la indústria per la menor força física, continua en les noves professions.

Esta clar, que les estadístiques disponibles de població assalariada són insuficients per comprendre l'aportació de les dones a l'economia familiar. Això és evident, a més, pel que respecta al treball de les mestresses, que augmenta a mesura que descendim en la jerarquia de les classes socials, o als moments de conjuntura econòmica adversa que obliguen a produir a la llar un major número de bens i serveis. Encara hauríem d'al·ludir als milers de dones que exerceixen la prostitució, tema inseparable de la situació de les dones al mercat de treball, de la doble moral sexual, i de les característiques de l'educació femenina.

Per a Mary Nash,⁷ a l'Espanya del XIX el discurs de la domesticitat va condicionar de forma decisiva la realitat socio-cultural i ocupacional de les espanyoles de l'època. La societat espanyola es fonamentà aleshores en un poder repressiu que delimitava de forma clara els confins de l'actuació de la dona. Tres seran els eixos on es configura aquest

⁴ Treballadores de la Fàbrica de Tabacs d'Alacant (segle XIX)

⁵ El 22 de maig de 1844 tes va haver un gran incendi a la Fàbrica de Tabacs d'Alacant, que no va produir víctimes, i que deixà gran preocupació entre les cigarrereres, que molts anys després -1904- encara commemoraven la data, amb una cerimonia religiosa al monestir de la santa Faç, de la que eren devotes, ocupant la seua imatge diferents estances de l'establiment fabril, un dels primers de la ciutat d'Alacant.

⁶ NIELFA CRISTÓBAL, G., *Los sectores mercantiles en Madrid en el primer tercio del siglo XX. Tiendas, comerciantes y dependientes de comercio*, Madrid, 1985.

discurs: un cos legislatiu que discrimina i subordina a les espanyoles, unes bases ideològiques que reforcen l'ideari de la domesticitat i el culte a la maternitat i la consolidació de la divisió de les esferes, que reservava al baró un paper social en l'esfera pública de la producció i de la política, delimitant l'actuació femenina a l'esfera domèstica, a la llar i a la família. La casa era el màxim horitzó de la realització femenina i el model de feminitat es definia pel prototipus de mare, esposa i ama de casa. Qualsevol transgressió d'aquesta norma significava la desqualificació social de la dona en qüestió. Existien entrebancs front a l'actuació femenina a l'àmbit públic i aquest rebuig social de la seua presència en la política, el treball extradomèstic, la cultura o les activitats socials va dificultar enormement la integració de les dones al mercat laboral restringint les seues opcions ocupacionals i de protesta social.

A més del treball de la casa, amb la criança dels fills les dones realitzen altres tasques com teixidores, broadores i randeres, cigarreres, servei domèstic (criades) i mestresses.

3. EL CONTEXT EDUCATIU ESPANYOL

A l'Espanya de 1870 el 81% de dones eren analfabetes i el 68% dels homes també. Les xifres milloren al 1900 encara que són molt elevades, el 72% front el 56%. L'escolarització dels xiquets i xiquetes es feia en edificis sovint vells i en aules amb deficiències importants en il·luminació i salubritat. L'escassetat dels pressupostos municipals i estatals dedicats a l'ensenyament feia que l'educació es trobara una situació absolutament precària a l'inici del segle XX.

3.1. Educació i formació. Les Escoles de Crevillent.

L'arxivera municipal Bibiana Candela Oliver, explica al seu article "La enseñanza en Crevillent en el siglo XIX" quines eren les condicions de l'educació a l'àmbit municipal. Així indica que a la segona meitat del XIX es produeix un creixement de la població situant-se al voltant dels 10.000 habitants que provocarà una urbanització de la vora oest de la Rambla on es situen les noves vivendes i l'església de la Santíssima Trinitat, la plaça Chapí i el Calvari.

Durant esta època l'ensenyament constava de tres cicles, primària, secundària i superior. A Crevillent sols hi havia centres de primer ensenyament, obligatoria per als xiquets de 6-9 anys; en eixa època Crevillent tenia cinc escoles i dues a la pedania de Sant Felip Neri, eren centres on es separaven els xiquets de les xiquetes (excepte en pàrvuls que eren mixtes). Els xiquets suposaven el 62% de l'alumnat front el 38% de les xiquetes; l'absentisme a l'escola entre les xiquetes era bastant elevat, ja que estes eren requerides per cuidar

⁷ NASH, Mary, "Identidad cultural de género, discurso de la domesticidad y la definición del trabajo de las mujeres en la España del siglo XIX", en *Historia las Mujeres*. El siglo XIX, vol. 4, Taurus, Madrid, 1993.

Fig.2.- Imatge centre escolar. Inicis del segle XX

dels seus germans menuts o per ajudar a la seua mare en les tasques domèstiques. No oblidem que l'educació de les dones era considerada com algo secundari, ja que estaven destinades a ser mestresses i mares, cosa que no demanava massa nivell cultural. L'ensenyament primari incloïa Lectura, Escriptura, Gramàtica Castellana, Aritmètica i nocions d'Agricultura, Comerç i Indústria depenent de la localitat. Les xiquetes rebien classes de Labors, Dibuix i Higiene Domèstica; a més de Doctrina Catòlica i Moral, que eren impartides pel rector del poble una vegada per setmana.

Les notícies de l'època indiquen que les condicions higièniques i sanitàries eren molt dolentes. Aules fosques, sense ventilació i de tamany reduït amb una saturació d'alumnes. Les escoles estaven situades en el que era el centre urbà de l'època, al voltant de la plaça d'Alfons XII (hui de la Constitució) (Fig 2)⁸ i de la parroquia de la Nostra Senyora de Betlem. L'escola de xiquets estava al carrer de la Bodega (Metge Lledó) i la de xiquetes una al carrer Nou o Cor de Jesús i d'altra al carrer Sant Miquel; ambdues es traslladarien buscant unes millors condicions als carrers San Miquel i Pilota (Ramón y Cajal). L'escola de pàrvuls es trobava al carrer San Pasqual, però donat el gran nombre d'alumnes (més de 160), es va traslladar al carrer Abrevadero.

Quan al professorat, Crevillent comptava sols amb centres d'ensenyament primari amb places ocupades per oposició que eren confirmades per la Junta d'Instrucció Pública, i que tenien dret a vivenda generalment al mateix edifici de l'escola. Els salaris dels

⁸ Imatge centre escolar. Inicis del segle XX

Mestres eren escassos i a més discriminant les dones que no van obtenir una igualtat salarial fins el 1883, sense oblidar que solia haver uns atrassos en el cobrament, provocant una situació de precarietat que els obligava a realitzar alguna altra activitat professional per arribar a fi de més; és l'època d'aquella dita molt real de "pases més fam que un mestre d'escola"⁹.

4. DONES ESPANYOLES ALS MOVIMENTS SOCIALS: PRINCIPALS REPRESENTANTS

Quan a la participació al moviments socials les dones espanyoles segueixen trobant molts problemes ja que es mantenen les claus del sistema patriarcal, on el seu paper és de ser mares (esposes, filles, germanes), i com a tal tenen el deure de donar i conservar la vida, ocupar-se de la socialització dels fills, curar del benestar de la família.¹⁰

Si volem treure a la llum la figura d'Isabel ho hem de fer envoltant-la d'un grup de pioneres que obren el camí de l'igualtat amb molts esforços i un fort rebuig d'una gran part de la societat dominada per un patriarcat.

Mentre que a Anglaterra després d'anys de lluita i repressió, les angleses majors de 30 anys obtingueren el dret al vot en 1918, gràcies també al canvi del pensament de l'opinió pública fruit del paper desenvolupat per les dones durant la guerra, a Espanya, aquestes expectatives semblaven llunyanes, així la legislació laboral, referida inicialment a les dones i als xiquets, arranca de 1900, i va dirigida, sobre tot, a conciliar els interessos industrials amb la realització de les funcions socials que s'assignaven a les dones i a la protecció de la infància. Per exemple, la llei de 13 de març de 1900 prohibia el treball de les dones en les tres setmanes posteriors al part i permetia

Fig. 3.- Portada de la Revista La Muger , Barcelona 1882

⁹ CANDELA OLIVER, Bibiana "La enseñanza en Crevillente en el siglo XIX", *Semana Santa-Crevillente*, pp. 232-235, (2013)

¹⁰ RAMOS, Maria Dolores, "¿Madres de la Revolución?" en *Historia de las Mujeres. El siglo XX*, vol. 5, Taurus, Madrid, 1993.

¹¹ *La Muger* va ser una revista que edità el seu primer número el 20 de març de 1882 a Barcelona. La seua directora **Thérèse Coudray** explicitava que amb el títol s'assenyalava quin és el subjecte d'interès: la dona, la dona vista com a tal, com a individu, al marge del seu estat, i amb el subtítol: "La muger defenderá los derechos de las mujeres". El gravat de la portada representava a una dona amb un llibre sota el braç. La revista va ser la més innovadora i radical de les publicades al segle XIX a Catalunya. *La Muger* no tenia seccions fixes, destacaven dos temes al seu contingut: La reivindicació de la solteria com una alternativa vital per a les dones i el questionament de la maternitat com única funció de la dona. Per altra part mostra el respecte cap a les dones que volien instruir-se en la ciència i dedicar-se professionalment a ella, per aquest motiu donava informació de totes les dones que malgrat la prohibició estudiaven a les diverses universitats espanyoles. La dona proletaria també va ser objecte d'atenció de la revista, les condicions higièniques del treball i l'encaix sexual a que es veuen sotmeses les treballadores industrials són denunciats a les pàgines de la revista.

¹² Portada de la Revista *La Muger*, Barcelona 1882.

¹³ **Carmen de BURGOS SEGUÍ, "Colombine"** (Almeria 1867- Madrid 1932). Separada del seu marit, en 1901 abandona la seua terra natal amb la seua filla, per a treballar com catedràtica de l'Escola Normal de Guadalajara. Redactora estable del *Diario Universal*, en 1903 plantejà a la seua columna el tema del divorci per mig d'una enquesta. En 1909 envià des de Marroc les seues cròniques de guerra a l'*Heraldo de Madrid*, al mateix temps que realitzava tasques humanitàries i desenvolupava idees antibelicistes.

interrompre'l a l'entrar al huité més de l'embaràs; eren les pròpies dones qui incomplien la llei per la seua necessitat de guanyar el sou, tan sols la baixa retribuïda per maternitat podia ser la solució, i va tardar més de trenta anys en arribar. Per altra part, durant aquest temps es rebien a Espanya les notícies dels moviments de dones d'altres països i la ideologia sufragista penetrava en certs nuclis, com ho proven algunes iniciatives registrades a la fi del XIX. Una publicació barcelonina, *La Muger*¹¹, (**Fig. 3**)¹² apareguda en 1882, mostra la voluntat de crear al seu voltant una associació de dones, i en 1883 es produeixen sengles convocatòries des de Barcelona i Palma de Mallorca per a la celebració d'un congrés femení.

Fig. 4.- Carmen de Burgos Seguí, "Colombine"

S'observa ací alguna connexió amb el republicanisme federal, però que no derivarà en cap campanya sistemàtica, malgrat de la presentació aïllada d'algunes esmenes en 1907-1908 en favor d'un sufragi molt restringit: per a les vídues i dones majors de 23 anys emancipades.

A més, creix la participació femenina al moviment obrer, per exemple al tèxtil català i en mobilitzacions populars. Per altra part, el sindicalisme catòlic trobarà ressò, especialment, entre les treballadores a domicili, el sector que durant més temps escaparà a la reglamentació del treball. Quan a l'activitat feminista, cal destacar l'actuació de figures aïllades, com la de **Carmen de Burgos** (1867-1932)¹³, que porten a cap

campanyes en favor de reformes legals a la primera dècada del segle XX, a la segona dècada avança l'activitat organitzativa que quallarà amb la creació d'un moviment de dones, autònom de partits, a Madrid el 1918. (Fig. 4)¹⁴

Fig. 5.- Consuelo González Ramos, "Celsia Regis"

Tres nuclis apareixen en ell:

Un sector més conservador, organitzat al voltat del periòdic *La Voz de la Mujer*¹⁵ fundat per **Consuelo González Ramos González** ("Celsia Regis")¹⁶. (Fig. 5)

Altre sector, que ocupa el centre polític i que es converteix en el grup més sòlid tant pel seu programa com per les activitat que desenvolupa, és el vinculat a la *Asociación Nacional de Mujeres Españolas* (ANME)¹⁷, encara que l'organització assegurava ser de centre, lliure dels extremismes de dreta i esquerra, s'escorava clarament cap a la dreta. Va ser fundada per **María Espinosa de los Monteros**¹⁸ (Fig.

del Feminismo Español, que té com objectiu la unió de tots els grups feministes. Regidora suplent de l'Ajuntament de Madrid des de 1925, defensà un "feminisme econòmic i apolític", posant en marxa granges-escola per a dones en 1926, així com o una Escola de Tipògrafes. Eixe mateix any va fundar a Madrid la "Casa de la Mujer". És autora de l'obra *La Mujer y los Municipios*. Fig. 5 Foto de Celsia.

¹⁷ El 20 d'octubre de 1918 un grup de feministes es reuniren al despatx de **María Espinosa de los Monteros** i decidiren crear la *Asociación Nacional de Mujeres Españolas* (ANME) que es convertiria en l'organització feminista més important d'Espanya. La integren un grup heterogeni de dones de classe mitja, mestres, escriptores i esposes de professionals en el que destacaran **Benita Asas Manterola**, **Clara Campoamor**, **Elisa Soriano**, **María de Maeztu**, **Julia Peguero** i **Victoria Kent**.

¹⁸ **María ESPINOSA DE LOS MONTEROS** (Estepona - ?) Gerent de empreses comercials i representant a Espanya d'una companyia de màquines d'escriure. Fundadora en 1918 de la *Asociación Nacional de Mujeres Españolas* (ANME), que

Es tracta d'una escriptora que se situa entre el regeneracionisme i la generació de 1914, mantingué una llarga relació amb Ramón Gómez de la Serna, amb qui compartí les seues experiències literàries. Fundà la "Cruzada de Mujeres Españolas", que en 1921 entregà a les Corts una petició per a que es concedira el vot a las dones. Lluità per la reforma dels Codis Civil i Penal.

¹⁴ Carmen de Burgos

¹⁵ "*La Voz de la Mujer*" periòdic conservador fundat el maig de 1917 per Celsia Regis que es va publicar fins 1931. En ell, es varen reunir un grup de dones que habien treballat per la causa de la dona o que en virtut de la seua posició podien afavorir-la, i que tingué com objectiu formar una organització feminista.

¹⁶ **Consuelo GONZÁLEZ RAMOS**, "Celsia Regis". Va estudiar Magisteri a l'Escola Normal de Valladolid i va treballar com infermera voluntària a Melilla en 1909, durant la guerra de Marroc. Directora de "*La Voz de la Mujer*", periòdic fundat per ella en 1917, des de on llança en 1924 el programa de la *Unión*

6)¹⁹ i les seues integrants pertanyien a classes mitges i altes, encara que és cert, que malgrat definir-se fermament com a catòlica, tracta de mantenir una postura independent i evità la col·laboració amb aquelles associacions que, pretenent defensar els drets de les dones, en realitat tant sols defensaven els interessos d'aquesta religió.

Fig. 6.- María Espinosa de los Monteros

El seu programa sense ser radical era ampli, demanaven la reforma del Codi Civil, la supressió de la prostitució legalitzada, el dret de les dones a ingressar a les professions lliberals i a ocupar certs càrrecs oficials, igualtat salarial, la promoció de l'educació i un subsidi per a la publicació d'obres literàries escrites per dones. També proposaven mesures d'ajut a la dona de la classe treballadora, encara que des d'una òptica cristiana i no per un sentit de solidaritat. En realitat l'*ANME* que pertanyia a la classe mitja, concentrà la seua activitats en la millora de les condicions de les dones de la seua pròpia classe. Encara que el dret al vot femení no hi era al seu programa, estaven a favor; per contra no figuraven els drets al divorci, l'avortament, al control de la natalitat, ni la supressió del concepte d'il·legítimat.

L'*ANME* constituïda a Madrid intentava coordinar la seua tasca amb d'altres associacions feministes espanyoles, com és el cas de *Liga para el Progreso de la Mujer* i la *Sociedad Concepción Arenal* ambdues de València, i amb *La Mujer del Porvenir* i *La Progresiva Femenina* de Barcelona; s'integrarà al *Consejo Supremo Feminista de España*. Com a filial de l'organització es fundarà l'any 1920 a Madrid la *Juventud Universitaria Feminista*²⁰. El sector del moviment feminista

presidí fins 1924. Des de 1921, l'*ANME* portà a terme una campanya pro drets civils, centrada en la reforma dels Còdis Civil i Penal. La revista *Mundo femenino*, que es publicà entre 1921 i 1936, va ser l'òrgan de premsa de l'associació.

¹⁹ María Espinosa.

²⁰ *La Juventud Universitaria Feminista* fundada en Madrid com a secció universitària de la *ANME* en la que jugaren un paper actiu **Victoria Kent**, **Elisa Soriano** i **Clara Campoamor**.

més esquerrà s'articula al voltant de la *Unión de Mujeres Españolas* (UME)²¹, situada a la seua esquerra, en la direcció de la qual figurarà **María (Lejárraga) Martínez Sierra** (1874-1974)²² (Fig.7)²³

Fig. 7.- María (Lejárraga) Martínez Sierra.

En el cas de Catalunya i el País Basc, l'existència de corrents polítics com el catalanisme o el PNB donaran lloc al naixement de moviments de dones amb característiques pròpies. Es tracta d'un moviment feminista dèbil i tardà, però amb unes activitats en favor dels drets civils i polítics i unes connexions internacionals, el resultat del qual es deixarà sentir durant la Segona República. Cristal·litza també una consciència de classe visible en la formació, dins dels sindicats, de filials exclusivament femenines adherides a la UGT o de la CNT.

Fig. 8.- Teresa Claramunt

Tanmateix, als sindicats formats majoritàriament per dones la direcció estava en mans dels hòmens, i és que la discriminació femenina no pot explicar-se sols en funció de l'explotació de classe, sinó de les exigències del sistema patriarcal. A principis de segle la dirigent anarquista **Teresa Claramunt** (1862-1931) (Fig. 8)²⁴ considera que "...no és possible que el hombre por propia iniciativa,

²¹ La *Unión de Mujeres de España* (UME) es funda a Madrid, en paral·lel a la ANME, com una opció interclassista i aconfesional, però de matís més esquerrà i proper al PSOE. La presideix en un primer moment la **marquesa de Ter**, i entre les seues afiliades destacaran **María Martínez Sierra** i **Eva Nelken**.

²² **María LEJÁRRAGA DE MARTÍNEZ SIERRA**, (San Millán de la Cogolla, Logroño, 1874-Buenos Aires 1974) Estudià a Madrid a la institució pionera de l'educació femenina, "La Asociación para la Enseñanza de la Mujer", de la que va ser professora. Membre del "Lyceum Club", la seua tasca com a secretaria de la "Asociación Internacional del Sufragio de la Mujer" i presidenta de la "Asociación Femenina de Educación Cívica", i el seu treball com socialista a Andalusia (que va narrar en 1952 a *Una mujer por los caminos de España*), la portaren a ser elegida en 1933 diputada per Granada. Durant la Guerra Civil treballà al "Comité Nacional de Mujeres contra el Fascismo". És autora de més de 150 obres de teatre, assajos, novel·les i llibrets com els de *El amor brujo* i *El sombrero de tres picos*, als que posà música Manuel de Falla, la majoria d'ells signats sota el pseudònim de Gregorio Martínez Sierra, el seu marit.

²³ Foto de María Lejárraga

²⁴ CLARAMUNT i CREUS, Teresa (Barbastro, 1862-Bar-

deje de asumir la posición de superioridad que lo caracteriza y termine con la explotación de la mujer.²⁵

celona, 1931). Obrera teixidora i dirigent anarco-sindicalista, per la qual cosa va sofrir presó i desterrament. En 1884 participà en la creació de la Secció d'Oficis Diversos de Treballadors anarco-col·lectivistes de Sabadell, establint l'objectiu "d'ajudar l'emancipació dels éssers d'ambós sexes". A la dècada de 1890 col·labora amb la lliurepensadora Ángeles López de Ayala a la "Sociedad Autónoma de Mujeres" de Barcelona. La seua influència s'aprecia a la lluita d'altres teixidores anarco-sindicalistes catalanes, com **Rosario i Encarnación Dulcet**, que destacaren a la vaga del tèxtil de 1913, què aconseguí la regulació de la jornada laboral.

²⁵ CLARAMUNT i CREUS, Teresa. *La mujer. Consideraciones sobre su estado ante las prerrogativas del hombre*, es tracta d'un fullet publicat en 1905 en el què l'autora combat el prejudici, tan arrelat a la societat espanyola, de la superioritat masculina com a base de l'organització social.

²⁶ CAMBRILS, María, escriptora i periodista, és la representant del corrent socialista al feminisme espanyol dels anys 20. L'orientació socialista de les seues obres rebé la crítica de l'ala més conservadora del moviment feminista, representada per Consuelo González Ramos. Col·laborà en la revista feminista *Nueva Aurora*, de València.

²⁷ Portada del llibre *Feminismo socialista*.

²⁸ BUSSY GENEVOIS, Danièle, "Mujeres en España: de la República al Franquismo", en *Historia de las Mujeres. El siglo XX*, vol 5, Taurus, Madrid, 1993.

²⁹ KENT SIANO, Victoria, (Màlaga 1892-Nova York 1987). Jurista i política. La seua figura comença a ser important al panorama de la política espanyola des del dia en que portà la defensa de los membres del Comité Revolucionari jutjats després dels successos de Jaca. Va ser diputada a les Corts Constituents de 1931 i a les de 1936. Durant la II República va ser Directora General de Presons realitzant reformes a las institucions penitenciàries. Acabada la Guerra Civil s'exilià a França sofrint l'ocupació nazi, experiència que reflecteix a la seua obra *Cuatro años en París*. Més tard marxà a Mèxic on dirigí una escola de capacitació de presidiàries. En 1954 s'instal·la a Nova York fundant la revista *Ibérica*, les pàgines de la qual resultaren ser vertaders encontres democràtics. Va morir a aquesta ciutat el 25 de setembre de 1987.

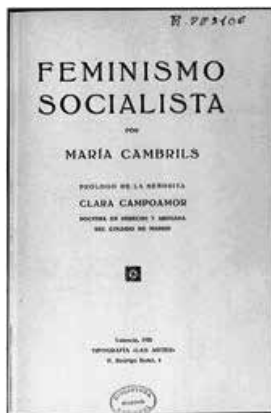

Fig. 9.- Portada de la publicación *Feminismo socialista*

Tampoc ho creia dues dècades més tard la socialista **María Cambrils**²⁶ autora de l'obra *Feminismo socialista*, (Fig.9)²⁷ publicada a València en 1925 i prologada per Clara Campoamor, amb aquesta participa al debat feminista del moment, pronunciant-se a favor de la igualtat de drets entre hòmens i dones en l'educació i el vot, defensa el divorci i considera que l'home és l'instrument directe de l'opressió de la dona.

El 14 d'abril de 1931, es proclamà la II República; els nous governants elaboraran una reforma de l'estructura de l'Estat en el context de la qual entren les mesures relatives a les dones i la família: en dos anys es sacseja l'aparell legislatiu en un intent de modificar les mentalitats.²⁸

Les dones exigeixen el dret al vot, dues són les postures entre les màximes representants de feminisme actiu, per una part l'advocada radical **Victoria Kent Siano**(1892-1987)²⁹ (Fig. 10) que defensa la postergació de "l'ideal" per por a la influència de l'església sobre l'electorat femení.

Fig. 10.- Victoria Kent Siano

Per altra la diputada socialista **Clara Campoamor** (1888-1972)³⁰ (Fig. 10) que va reivindicar amb ardor la igualtat entre hòmens i dones, va aconseguir arrossegar el vot dels socialistes en favor del dret al vot femení i acaba imposant la seua tesi amb gran alegria de les feministes, als debats parlamentaris va manifestar:

“...!Las mujeres! ¿Cómo puede decirse que cuando las mujeres den señales de vida por la República se les concederá como premio el derecho a votar? ¿Es que no han luchado las mujeres por la República?... ¿Por qué el hombre, al advenimiento de la República, ha de tener sus derechos y ha de ponerse un lazareto a los de la mujer?”³¹

Fig. 11.- Clara Campoamor

El dia 1 d'octubre de 1931, després de difícils debats s'aprova l'article 34 de la Constitució que concedeix el sufragi universal. Aquesta decisió serà seguida d'altres com el reconeixement del matrimoni civil, del divorci per mutu acord, la igualtat legal dels fills legítims i il·legítims i la paternitat compartida. En un país on regnava el patriarcat, era aquesta massa audàcia.

5. LA DONA ESPANYOLA ALS INICIS DEL SEGLE XX

Als inicis del segle XX la representació cultural de la dona va sofrir rectificacions significatives a Espanya de la mateixa manera que havia

³⁰ **Clara CAMPOAMOR**, (Madrid 1888 - Lausanne 1972) Nascuda dins una família modesta, treballà des de jove com modista i en 1909 entrà a Correus i Telègrafs. Des de 1914 va ser professora d'una Escola d'Adults de Taquigrafia i Mecanografia i secretaria de la Tribuna. No va poder continuar els seus estudis fins una edat adulta. En 1924 amb 36 anys va obtenir el títol de Dret. De conviccions polítiques republicanes, va ser la defensora dels procesats de San Sebastià. Destacada dirigent feminista, va ser elegida presidenta de la “Juventud Universitaria Femenina” el 1928. Diputada a Corts pel Partit Radical, fou membre de la Comissió Constitucional i defensora del sufragi femení als debats parlamentaris. Tingué entre els seus càrrecs el de delegada del Govern a la Societat de Nacions. En 1936 dimití del Partit Radical. La seua autobiografia *El voto femenino* y yo explica aquesta etapa de la seua vida política. Exiliada durant el franquisme, va morir a Lausanne (Suïssa) en 1972.

³¹ MORENO, Amparo, *El arquetipo viril protagonista de la historia. Ejercicios de lectura no andròcentrica*, La Sal, Edicions de les Dones, Barcelona 1986. (Cita de NIELFA, Gloria (Coord), “Apéndice. *Historia de las Mujeres en España*”, en *Historia de las Mujeres. El siglo XX*, vol. 5, Taurus, Madrid, 1993, pàg. 635).

ocorregut a molts països europeus i als Estats Units.³² Junt als canvis en les estructures socials, econòmiques i demogràfiques, el procés de modernització de la societat espanyola a les primeres dècades del segle va provocar a més una modificació substancial als models culturals de gènere i als discursos ideològics respecte a la dona. Aleshores els models de gènere s'adaptaren a les noves exigències socio-culturals, econòmiques i demogràfiques.

En aquest període la imatge i la representació de la dona va passar de la tradicional figura de "l'Àngel de la Llar" o "Perfecta Casada", a la de "Dona Moderna". I, de fet, la construcció d'aquest prototipus femení va representar un element significatiu en la reelaboració dels models culturals de gènere com també en la modernització econòmica, cultural i política del país. La modernització del discurs de gènere en les primeres dècades del segle XX no va significar un replantejament de l'eix vertebrador de la definició de la identitat personal i cultural de la dona a partir de la maternitat. Al segle XIX el discurs de la domesticitat i la definició dels rols de gènere es fonamentaren en l'ideari cristià del discurs religiós al voltant de la dona i en les teories científiques del moment. Una de les característiques de la redefinició del discurs de gènere en el segle XX és el trasllat de la seua base legitimadora des d'una argumentació fonamentalment religiosa a una legitimació mèdica.

La consolidació de la classe mèdica com col·lectiu social amb una projecció socio-política constitueix una de les característiques de l'escenari polític-cultural a les primeres dècades del segle XX. Aleshores la societat havia iniciat un procés de modernització amb una creixent pretensió de laïcització dels paràmetres socio-culturals dominants per part de certs sectors socials emergents, entre ells, la classe mèdica. En aquest context, alguns nuclis professionals mèdics elaboraren paràmetres culturals laics amb base científica que podien confluïr amb el discurs i la seua cosmovisió de fonamentació religiosa. Un dels elements decisius en la projecció socio-política i en la legitimació cultural del col·lectiu mèdic va ser, precisament, la seua intervenció en la revisió dels models de gènere i en la redefinició de la comesa social de la dona. En efecte, els metges tingueren una intervenció significativa en la difusió d'un discurs de gènere basat en la reconceptualització de la maternitat entesa com deure social femení, com també en la modernització i professionalització de la maternitat a partir de la maternologia.

A partir dels anys vint la classe mèdica jugà un paper decisiu en la configuració de les pautes culturals i la normativa que defineixen la identitat cultural de la dona i la seua funció social com a mare. L'interlocutor mèdic de major difusió en aquest període fou l'eminent endocrinòleg Gregorio Marañón, la teoria del qual sobre la diferenciació i complementarietat entre els sexes assolí un consens social notable i constituí l'eix del discurs del gènere en les dècades següents. En aquesta etapa de desenvolupament

³² NASH, Mary, "Maternidad, maternología y reforma eugénica en España: 1900-1939" en *Historia de las Mujeres. El siglo XX*, vol 5, Taurus, Madrid, 1993.

i democratització de les bases polítiques espanyoles amb la creixent admissió dels pressupostos igualitaris del liberalisme i de la democràcia, la teoria de la diferenciació sexual de Marañón presentà un reajust en la base explicativa del model de gènere més en consonància amb els nous pressupostos polítics i culturals igualitaris del moment. La seua teoria de la diferenciació sexual va partir de la premissa de que la dona no és un ésser inferior sinó diferent al baró.³³

A partir d'aquesta premissa d'un estatus social igual des de la diferència, Marañón estableix la comesa social diferent i complementària de la dona a partir de la maternitat com eix definatori de la feminitat i la perpetuació de l'espècie com la "suprema missió" de la dona. Des d'aquesta visió qualsevol altra activitat femenina s'entén com quelcom subordinat i accessori, únicament compatible si no interferia amb el rol social prioritari de la maternitat. Segons Marañón el "matrimoni no es feu per a la satisfacció dels cònjuges, sinó per crear fills, crear-los: que no és sols fer-los nàixer, sinó fer-los viure i perfeccionar-se". Lògicament, el treball remunerat quedava vedat per a la dona-mare; i tan sols en casos molt excepcionals degut essencialment a un estatus civil que la deixava desemparada del suport masculí (en casos de fadrinatge o viduatge), Marañón admetia que la dona podia realitzar activitats semblats a les que feien els hòmens.

De la mateixa manera que ho havia fet al segle XIX la teoria de la suposada inferioritat de la dona, en els anys vint la teoria de la diferenciació sexual i la complementarietat dels rols socials de gènere sostingué una estricta divisió d'esferes, la divisió, sexual del treball i la construcció de la identitat cultural de la dona a partir de la maternitat.

Fig. 12.- VIEIRA DE SPARZA, *Sin título*, 1930, Gouache sobre cartolina, 30 x 23'5 cm. Col·lecció Prensa Española, S.A.

³³ MARAÑÓN, Gregorio, *Tres ensayos sobre la vida sexual. Sexo, trabajo y deporte, maternidad y feminismo, educación sexual y diferenciación sexual*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1927, (Cita de NASH, Mary, en "Maternidad, maternología...", op. cit., pàg. 629).

La reformulació d'una tipologia de “dona nova” com nou prototipus de feminitat, basada en la figura d'una dona “moderna, instruïda i professional”, arribà inclòs a constituir un model de gènere amb cert arrelament a Espanya. Aquesta reformulació implica per a Javier Pérez Rojas³⁴ que la dona va a ser presentada com a símbol d'eixa nova societat i de la transformació de la mentalitat, (Fig.12)³⁵ com a prova de l'alliberament iniciat en una nova època en la qual cauen mites i concepcions vitals ancestrals. Els guanys són lents vistos des d'ara, però molt importants si es consideren des de la perspectiva de la trajectòria històrica anterior.

Si quelcom trastoca l'estatus familiar i social establert, és l'afirmació d'una personalitat femenina que sembla cobrar consciència d'ella mateixa i advoca per la seua independència. Aquesta nova Eva naix després de la primera guerra mundial obsessionant la imaginació popular.

La imatge de la dona que ix de la llar i es mou amb més soltesa pel món urbà, atrau als artistes de tot tipus en aquests anys, rara és la revista avantguardista o no, que no li dedique atenció com un dels fenòmens més representatius dels nous temps. I tant els pintors com els dibuixants i els fotògrafs dirigeixen cap a ella les seues mirades observant-la, mitificant-la i en molts casos projectant sobre ella tota una sèrie de tòpics. Aquest fenomen no és completament nou, està

³⁴ PÉREZ ROJAS, Javier, *La Eva Moderna. Ilustración Gráfica española 1914-1935*. Fundació Cultural Mapfre Vida, Madrid, 1996.

³⁵ VIEIRA DE SPARZA, Sin título, 1930, Gouache sobre cartolina, 30 x 23”5 cm. Col·lecció Prensas Españolas, S.A.

³⁶ PENAGOS, Rafael de, *Desnudo femenino*, 1926, Aquarel·la i gouache sobre cartró, 30 x 24 cm. Col·lecció Prensas Españolas, S.A.

Fig. 13.- PENAGOS, Rafael de, *Desnudo femenino*, 1926, Aquarel·la i gouache sobre cartró, 30 x 24 cm. Col·lecció Prensas Españolas, S.A.

íntimament lligat a la de fi de segle, i sense la perspectiva de tot el que va suposar la vida mundana a ciutats com París, difícilment es pot comprendre la visió dels anys vint. Però quelcom decisiu si que canvia sobre eixa mirada: és la inversió de certs valors, el que abans era signe de provocació i, fins i tot de marginalitat, s'assumeix, ho integra la moda i es produeix a un temps un estrany procés d'aristocratització i plebeïesme. Usos més propis de cocottes els adopten les burgeses i aristòcrates i ara resulten xic. Però tots aquestos canvis i trencaments es mouen en un marc estrictament urbà i en uns ambients socials molt minoritaris que són els que en gran mesura reflexen els il·lustradors gràfics, els quals els afronten amb ironia i humor en creacions on es ve a criticar la doble moral burgesa. La imatge de l'alliberament femení que agraden oferir els dibuixos de les revistes il·lustrades burgeses transcorren preferentment en uns àmbits elitistes, especialment quan es tracta d'aspectes relacionats amb la moda. (Fig.13)³⁶

Tal vegada un dels aspectes més destacats d'aquestos moments és el trencament amb el concepte tradicional de privacitat, l'exteriorització d'accions que abans es desenvolupaven en el més estricte àmbit privat ixen dels seus circuits habituals i es mostren a la llum pública; i això es reflecteix en moltes facetes de la vida quotidiana, en els comportaments i en els usos socials. Un dels fets més sorprenents és el de l'exhibició del cos lleugerament cobert a les platges, els nous banyadors són en conseqüència, objecte de nombrosos comentaris sobre la condició de la moda i la vida moderna. La societat d'aquestos anys proclama un fort afany de viure, de sentir la vida en una sèrie de manifestacions i experiències noves. L'erotisme que arriba a la pintura espanyola, sobre tot de mans dels modernistes, suposa un trencament d'arrelades normes i convencionalismes. En a penes trenta anys es pinten més nus que en tota la resta de la història de la pintura espanyola: nus sensuals i provocatius que en més d'una ocasió provoquen polèmica i rebuig a les Exposicions Nacionals per immoralitat. La figura de la prostituta emergeix amb la pintura naturalista, en un principi associada a la denuncia social, a l'explotació i misèria, el seu medi són el barris baixos, els ambients sòrdids, els cafetins populars, s'envolta d'un ambient plebeu i tan sols en casos rars apareix en ambients més selectes; tanmateix quan s'ultrapassa la frontera del XX tot aquest marc canvia i passendel cafetí al hall del gran hotel, als ambients més aristocràtics. Certa voluptuositat i provocació s'esmuny inclòs sobre un gran nombre de creacions resultant un to ambigu i equívoc als retrats de dames burgeses. Romero de Torres és un dels casos més paradigmàtics de la pintura de component eròtic.

Front a la dona fi de segle l'estereotip de l'Eva dels anys vint és sobre tot el d'una dona activa i emprenedora que tendeix a dissoldre

les diferències entre sexes, en aquestos anys es dona una afirmació constant d'eixa escala de la dona en la vida moderna, encara que vertaderament és una imatge més mitificada que ajustada amb el que era la realitat de la vida quotidiana espanyola. Però malgrat l'aparent modificació del paràmetres més tradicionals, el nou prototipus de feminitat mantenia intactes un dels eixos constitutius del discurs tradicional de la domesticitat a l'assentar la maternitat com la base essencial de la identitat de la dona.

5.1 Isabel Alfonso Candela. El seu entorn

Un dels exemples més significatiu de dona compromesa, formada, militant de la causa republicana i defensora dels drets de les dones, és la crevillentina Isabel Alfonso Candela (1876-1901) filla de José Alfonso Pérez, dirigent republicà que va ser regidor de l'Ajuntament i que estava relacionat amb José Sanjuán Juan conegut periodista i mestre laic de principis del segle passat que formà part dels cercles lliurepensadors de la capital alacantina, col·laborant en la transformació del moviment obrer alacantí a la primera dècada del segle XX.

Isabel va ser educada a un prestigiós col·legi evangèlic nordamericà de Sant Sebastià. El seu retorn a causa de la Guerra de Cuba a Alacant en 1898 per a acabar els seus estudis, coincideix amb l'aparició d'un periòdic feminista espiritista, *El Altruismo*, sent probable que participara

Fig. 14. - Retrat d'Isabel Alfonso al monogràfic del Periòdic *El Demócrata*, en homenatge a l'autora per la seua mort.

en les activitats de les agrupacions espiritistes i feministes de l'època. La seua mare era la presidenta de la societat espiritista de Crevillent, eren estes unes societats culturals de caire progressista que proliferaren per tot arreu. Mantenia una gran amistat amb la lliurepensadora **Belén Sárraga**³⁷, a qui va conèixer en una de les gires de propaganda que aquesta va dur a terme el 1899 per terres alacantines. Anys després la recordaven als cercles progressistes com «...un model de virtut i una esperança per al pervindre de les idees modernes».

5.2 Biografia d'Isabel Alfonso Candela (Crevillent 1876 – 1901)

Oradora i escriptora alacantina. Filla del republicà de Crevillent, pastor protestant i president de la Agrupació de Cristians Reformistes, José Alfonso Pérez i d'Isabel Candela que va ser presidenta de la agrupació espiritista local. (Fig 14)³⁸. Va cursar els primer estudis

Fig. 15.- Programa d'una vetlada musical al Colegi evangèlic Nord americà de Sant Sebastià

³⁷ **Belén de SÁRRAGA HER-NÁNDEZ** (Valladolid, 1874 - México, 1951) escriptora, lliurepensadora i feminista del Partit Republicà Federal, filla d'un militar lliberal, realitzà nombroses gires de propaganda, en la que va realitzar per Alacant en maig de 1899 va entrar en contacte amb Isabel influent sobre les seues idees de llibertat i educació. Participà activament en la política de la II República, exiliant-se a Mèxic en acabar la Guerra Civil.

³⁸ Retrat d'Isabel Alfonso al monogràfic del Periòdic *EL Demócrata*, en homenatge a l'autora per la seua mort.

primaris al Col·legi Públic de Crevillent, amb la professora Antonia Jordà i als tretze anys i donat el seu interès pels estudis els seus pares, amb molt de sacrifici, la deixen anar a formar-se al Col·legi evangèlic Nord americà de Sant Sebastià, (Fig 15) fundat per l'educadora Alice Gordon, com a internat de senyoretetes i que comptava amb professores nord americanes que formaren alumnes que es presentaven per lliure als exàmens de batxillerat i algunes d'elles pogueren cursar la Llicenciatura de Filosofia i Lletres. Entre les alumnes hi trobem a

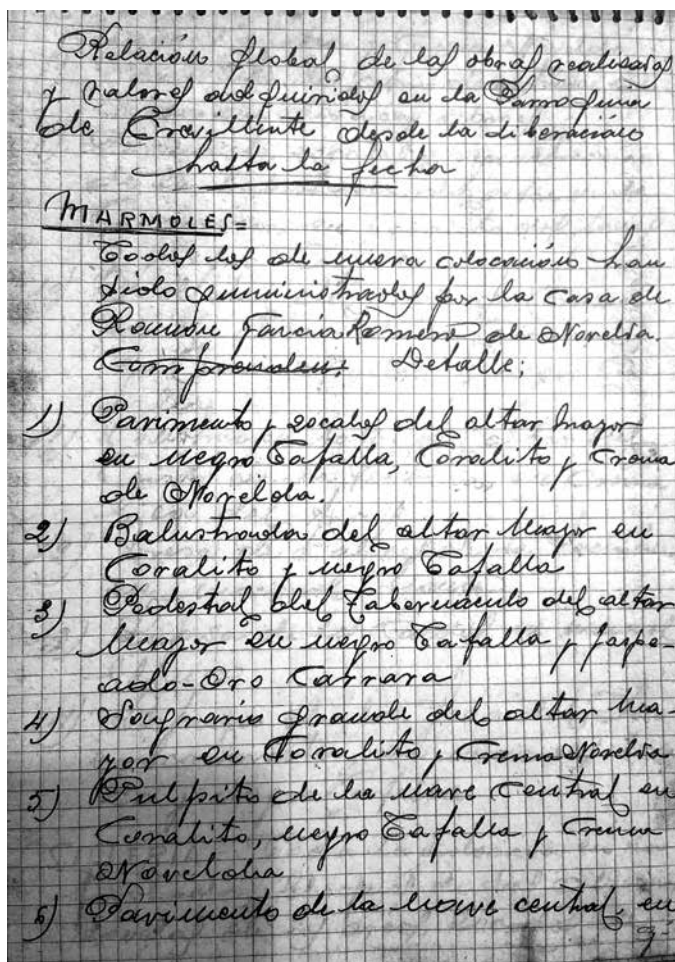

Fig. 16.- Document aportat sobre les obres que es feren a l'Església, acabada la Guerra Civil. Don Francisco Mas escriu sobre les diverses reformes a que es van fer a l'Altar Major, Sagrari, Pulpit, paviment de la nau central, paviment de l'atri, paviment i sòcols de l'altar de la Comunió, l'altar del Crist, taula de la Sagristia, làpida del rector Martín i làpida dels caiguts. Indica que aquest marbre el van portar de Novelda.

Isabel que va demostrar gran interès pels estudis i va aprendre diverses llengües (francès, anglès, llatí, a més de l'italià i àrab), va obtenir excel·lents notes al batxillerat (Notables i Sobresalients amb un premi extraordinaria en Llatí). Va ser becada per Homer Lockwood, visitant i col·laborador del centre que en conèixer Isabel va decidir costejar les despeses de manutenció i estudis, la qual cosa suposà un alleujament pels seus pares. A les publicacions oficials del Col·legi “*La Carta Mensual*”, “*El Esfuerzo Cristiano*” i “*El Eco de la Verdad*” va escriure diverses conferències i articles científics i religiosos de caràcter reformista. La Guerra de Cuba en 1898 i el tancament del Col·legi va precipitar el seu retorn a Crevillent, va acabar el Batxillerat a Alacant on va cursar les tres assignatures que li faltaven (Psicologia, Ètica i Agricultura). Acabats els exàmens del curs i superada la revàlida, es va matricular en el primer curs de Filosofia i Lletres.

En un dels seus viatges a Novelda va conèixer a Luis Serrano, col·laborador de *El Demócrata* amb qui va iniciar una relació amorosa. D'esta relació va nàixer la seua aportació a l'esmentat periòdic on va publicar diversos articles crítics amb la societat tradicional espanyola denunciant els grans desequilibris socials i injustícies que existien a finals del segle XIX. En aquest periòdic es va publicar el seu darrer escrit “*Trabajo póstumo de Isabel*” on recolça el necessari paper de l'ensenyament i formació de les dones per a la millora de la societat.

Va morir per unes febres tifoides el 26 de maig de 1901, acabant amb la carrera d'una brillant intel·lectual. El seus amics costejaren per subscripció pública la construcció d'un Panteó de marbre que li retia homenatge en el cementeri municipal, a la zona anomenada “el corralet” que era on soterraven als no-catòlics. Segons el testimoni de la seua neboda Assumpció Asensio Alfonso, aquest Panteó fou saquejat després de la Guerra Civil per la dictadura franquista i el seu marbre fou traslladat en carro a la plaça de l'Església³⁹ (Fig. 16). No la deixaren descansar en pau i més de trenta huit anys després de la seua mort, Isabel va tornar a ser perseguida per aquells que rebujaven les idees de llibertat, tolerància, igualtat i democràcia. Isabel no es mereixia aquesta ofensa.

6. LA PREMSA AL SERVEI DE LES NOVES IDEES: PRINCIPALS PUBLICACIONS.

Els orígens de la premsa obrera i progressista a Espanya daten de la segona meitat del segle XIX i malgrat que alguns periòdics titulats obrers començaren a aparèixer al voltant de 1855, aquests no anaren més enllà de la ideologia republicana característica de l'època. La seua aparició coincidí amb la d'una serie de periòdics de tot tipus i tendència que reactivaren el panorama periodístic després del reconeixement de la llibertat d'expressió per part del govern provisional el que va fer

³⁹ L'investigador crevillentí, Diego Mas Botella n'ha aportat documentació sobre les obres que es feren a l'Església, acabada la Guerra Civil, en aquesta documentació que adjuntem, el rector Don Francisco Mas indica de puny i lletra les diverses reformes a que es van fer a l'Altar Major, Sagrari, Pulpit, paviment de la nau central, paviment de l'atri, paviment i sòcols de l'altar de la Comunió, l'altar del Crist, taula de la Sagristia, làpida del rector Martín i làpida dels caiguts. Indica que aquest marbre el van portar de Novelda. (Fig. 15)

que un gran nombre de periodics i revistes proliferaren a diversos punts d'Espanya.

Citarem algunes publicacions dels voltants de Crevillent en la línia de les que va col·laborar la nostra autora:

6.1 *El Alicantino Masón*

Juan Cabot actiu maçó de la Lògia "Constante Alona" era director de *El Alicantino Masón* (1892-1893), periòdic òrgan de l'esmentada lògia que acollia los postulats del lliurepensament. Como era d'esperar, va ser processat pels jutjes i anatemitzat pels rectors, sense èxit aparent.

El seu contingut era marcadament anticlerical, laïcista i favorable a la igualtat política i social dels sexes, la qual cosa va molestar a les forces reaccionaries.⁴⁰

Fig. 17.- Portada de *El Alicantino Masón* de 1892

6.2 *La Humanidad Libre*

El 1 de febrer de 1902 veu la llum a València *La Humanidad Libre*, el primer esclat anarco-feminista del que es té constància a Espanya; i el mateix dia de 1907, apareix *Humanidad Nueva*, revista pedagògica racionalista, òrgan de l'Escola Moderna de València, dirigida per Samuel Torner. Podria dir-se que l'1 de febrer va ser sempre una data propícia per a marcar l'inici o final dels rotatius obrers i especialment dels anarquistes.

⁴⁰ Maruenda G. Álvaro, *EL 1º MAYO DE 1890*, en *Alavant Obrera*, agosto 23, 2010.

En este periòdic col·labora el periodista i activista Fernando Ferrer-Vela, que en 1917 inicia una secció reivindicant els drets de les dones, en ella participen **Teresa Claramunt**, a la que va acompanyar per terres andaluses (1902-1903) i **Palmira Luz**, amb qui va coincidir a València, primer a l'escola laica *La Luz de Ruzafa*, i més tard a la societat *Escola Moderna*, del grup anarco-feminista *Sembrando Ideas*. Es referia a ella dient: “A Palmira Luz tan espiritual y tan hermosa”.⁴¹

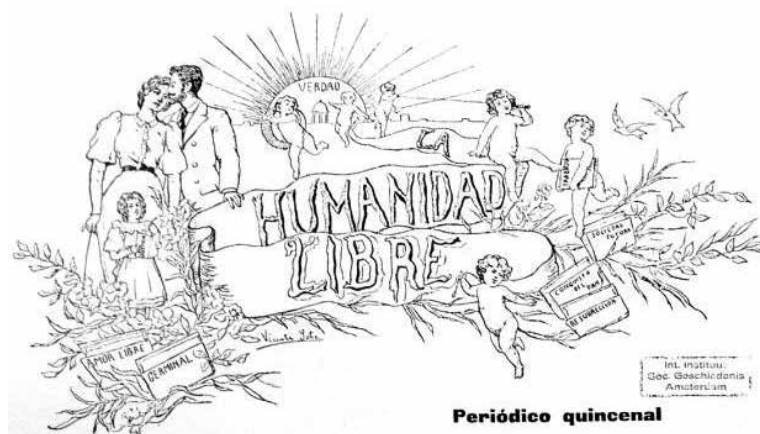

Fig. 18.- Portada de *Humanidad Libre*

6.3 Proa

El 18 de maig de 1935 apareix a Elda el primer número de la 2ª època de *Proa*, periòdic anarquista fundat i dirigit per Fontaura i subtítulat “Semnario de doctrina, crítica y combate”. Els responsables de la publicació foren Antoni Esteve i José Juan Romero. Hi van col·laborar, entre d'altres, Acracio Progreso, Mingo, Miguel González Inestal, Manuel Fonfría i Gaston Leval.

En sortiren com a mínim 17 números, l'últim el 14 de setembre de 1935, encara que es probable que continuara fins al desembre de 1935 quan hagué de suspendre la publicació per dificultats econòmiques. Era una segona època d'aquesta mateixa capçalera publicada a Elda entre 1931 i 1932 com a òrgan d'expressió del Sindicat Únic de Treballadors

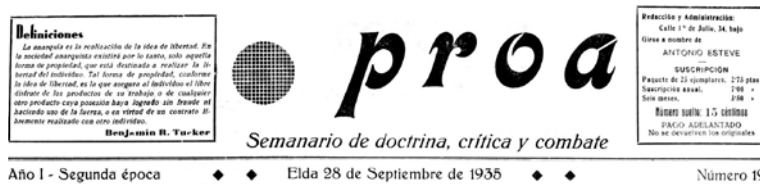

Fig. 19.- Encapçalament de la revista *Proa*.
Semnario de doctrina, crítica y combate.

⁴¹ Maruenda G. Álvaro, op.cit.

de la Confederació Nacional del Treball - Associació Internacional dels Treballadors (CNT-AIT).⁴²

6. 4. *El Demócrata. Semanario Republicano. Novelda octubre de 1901*

***Libertad, Igualdad, Fraternidad / Justicia, Ciencia, Progreso
¡Guerra á la hipocresia y á la ignorancia! / ¡Paso a la Ciencia y á la verdad!***⁴³

Era una de les publicacions progressistes que hi havia a la Comarca on va col·laborar Isabel publicant articles i que amb motiu de la seua mort va editar el 6 d'octubre de 1901 un número monogràfic dedicat a la seua memòria. En aquest número es relatà la seua biografia, els darrers articles que ella escrigué i un grapat de Recordatoris i Poesies que els seus amics li dediquen. El "Adiós" del seu pare, José Alfonso "Contemplando hoy el mármol frío que cubren tus últimos restos, se deslizan por mis mejillas las lágrimas...". La poesia "Recuerdo" de Elisa Díaz. "A mi querida Isabel" de Eugenia Hernández Soriano i una desena de recordatoris d'altres autors que lloen la seua vida, el seu treball i plorejaven la seua desaparició.

<p>Isabel Alfonso Candela BIOGRAFÍA Como recuerdo a la ilustrada</p>	<p>naturales y propios de su edad, y en vez de buscar expansión a su espíritu y tranquilidad a su cuerpo, ence-</p>
---	---

Fig. 20.- Encapçalament de la revista El Demócrata, dedicada a Isabel Alfonso Candela el 6 d'octubre de 1901.

7. ISABEL ALFONSO CANDELA. LES SEUES IDEES.

Per acabar l'article voldria reproduir alguna de les idees que Isabel manifesta als seus escrits i que ens mostren quina visió tenia de la societat del seu temps:

En defensa del paper de les dones

“...muchos sabios han manifestado que los hijos son lo que las madres quieren que sean; y ante esas verdades, es muy justo que la mujer, despertando de su letargo, entre a formar parte de todo lo razonado y justo, desechando el papel rutinario que por tantos siglos viene desempeñando...”

⁴² Encapçalament de la publicació.

⁴³ Encapçalament del monogràfic dedicat a Isabel Alfonso amb motiu de la seua mort.

“...Dura cosa es, pero indispensable, el que la mujer tenga que luchar contra el oscurantismo, ya que el hombre por su mandato, en parte absoluto, la ha tenido por mucho tiempo relegada al olvido. Los enemigos de la democracia ponen mano de cuantos medios estén a su alcance para apartar a la mujer de ese foco de luz, cuyo resplandor embellece el porvenir risueño que nos anuncia el despertar de la vida...”

En defensa de la democràcia:

“...Enseñad a vuestros hijos y a todos los seres que os rodean, las doctrinas democráticas; inculcadles los principios sacrosantos de la libertad bien entendida; pues de ese modo es como rendiran el verdadero culto a Dios, adorándole en espíritu y verdad...”

En defensa de la llibertat:

“...La libertad, como dice un esclarecido escritor, es hija del cielo, tiene su origen en Dios; he aquí porqué todos los pueblos le han rendido tributo y han luchado para poseerla. Fuera de la libertad, no hay dicha posible para el individuo ni para la sociedad...”

“...La libertad consiste en el cumplimiento respectivo de nuestros deberes; aquel que con más exactitud cumpla con los suyos, aquel usa de su libertad y sus derechos. Así como yo entiendo que debo respetar las ideas políticas y religiosas de los que no piensen como yo, éstos deben respetar y acatar las mías...”

“...No sé si habré hecho entender en las pocas frases que de libertad os he hablado; solo sí quisiera que pudierais apreciar el valor de la libertad, por lo menos tanto tiempo como ha existido en el mundo la tiranía y entonces podréis comparar vuestra felicidad y la de los pueblos...”

Igualtat, educació, tolerància, democràcia, llibertat... estos son els ideals de la nostra autora; en un món on les dones no tenien drets, els treballadors estaven oprimits, la democràcia era un somni i la llibertat una utopia, Isabel Alfonso va mostrar el camí que va seguir molta gent de la seua època. Per tant un record i una lloança a esta gran dona que mereix ser rescatada de l'oblit i ser reconeguda a Crevillent, el seu poble.

BIBLIOGRAFÍA

- ANDERSON, Bonnie S. i ZINSSER, Judith P., *Historia de las Mujeres: una Historia propia*, 2 vol., Barcelona, Crítica, 1992.
- ARACIL, R. i GARCÍA BONAFÉ, M., “Industria doméstica e industrialización en España”, *Hacienda Pública Española*, nº 55, 1978.
- BUSSY GENEVOIS, Danièle, “Mujeres en España: de la República al Franquismo”, en *Historia de las Mujeres. El siglo XX*, vol 5, Taurus, Madrid, 1993.
- CASANOVA, Emili i LAGUNA, Antonio, “Sentit i transformació de la premsa en valencià. 1809-1936). *Butlletí de la Societat d'Onomàstica*, 43, 278-298. 2014.

- CANDELA OLIVER, Bibiana, “La enseñanza en Crevillent en el siglo XIX”, en *Semana Santa-Crevillente*, Crevillent 2013.
- “Caridad y asistencia social a los crevillentinos en el siglo XIX”, en *Semana Santa-Crevillente*, Crevillent 2014.
- CAPEL MARTÍNEZ, Rosa M^a, *El trabajo y la educación de la mujer en España 1900-1930*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1982.
- DUBY, George i PERROT, Michelle, *Historia de las mujeres (siglos XIX y XX)*, Vol. 4 y 5, Madrid, Taurus, 1993.
- IBIZA OSCA, Vicent, *Dona i art a Espanya: Diccionari d'artistes d'abans de 1936*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2006.
- *Obra de Mujeres Artistas en los Museos españoles*, Centro Francisco Tomás y Valiente, UNED Valencia 2006.
- MIRA ABAD Alicia, MORENO SECO Mónica, “Alicante en el cambio del siglo XIX al XX: secularización y modernidad” en *Dossier, Hispania Nova Revista de Historia Contemporánea*, Madrid, 1998.
- MARTÍNEZ, Cándida et alii, *Mujeres en la Historia de España*, Madrid, Planeta, 2000
- MORENO, Amparo, El arquetipo viril protagonista de la historia. Ejercicios de lectura no andrócentrica, La Sal, Edicions de les Dones, Barcelona 1986.
- NASH, Mary, “Maternidad, maternología y reforma eugénica en España: 1900-1939” en *Historia de las Mujeres. El siglo XX*, vol 5, Taurus, Madrid, 1993.
- NASH, Mary, *Mujer, familia y trabajo en España, 1875-1936*, Anthropos, Barcelona, 1983.
- “Identidad cultural de género, discurso de la domesticidad y la definición del trabajo de las mujeres en la España del siglo XIX”, en *Historia las Mujeres. El siglo XIX*, vol. 4, Taurus, Madrid, 1993.
- NIELFA CRISTÓBAL, Gloria, “Historia de las mujeres en España” en *Historia de las mujeres: una Historia propia*, Ed. Crítica, Barcelona, 1992.
- Los sectores mercantiles en Madrid en el primer tercio del siglo XX. Tiendas, comerciantes y dependientes de comercio, Madrid, 1985.
- PÉREZ ROJAS, Javier, *La Eva Moderna. Ilustración Gráfica española 1914-1935*. Fundació Cultural Mapfre Vida, Madrid, 1996.
- RAMOS, Maria Dolores, “¿Madres de la Revolución?” en *Historia de las Mujeres. El siglo XX*, vol. 5, Taurus, Madrid, 1993.
- TILLY, Louise i SCOTT, Joan, W., “El trabajo de la mujer y la familia en Europa durante el siglo XIX”, en Mary Nash (Ed.), *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*. Barcelona, Serbal, 1984.
- VEGA, Eulalia de, *La mujer en la historia*, Anaya, Madrid 1996.
- ZUELUETA de, Carmen, *Cien años de Educación de la mujer española*, Castalia, Madrid, 1992.